

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΦΙΝΑΚΗΣ, Ο πρώτος συνοδικός των Πνευματικών Φραγκισκανών και των Μπαρζίνων του Λαγκοντόκ • ΜΑΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Το θέατρο ως εργαλείο προώθησης πολιτικών και οικονομικών διεκδικήσεων στις αγγλικές πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα • ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ, Κατακτώντας τον κόσμο του βιβλίου στη Βενετία: η εκδοτική παρουσία και δημόσια εικόνα του Άλδου Μανούτιου • ΔΑΦΝΗ ΛΑΠΠΑ, Χριστιανισμός του ανατολικού δόγματος στην πόλη της βενετικής Κέρκυρας (16ος-18ος αι.) • ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Σχέδια για την ίδρυση «Εταιρείας των εν Ροτιγγή Γραικών» κατά τις παραμονές της Έπανάστασης του '21 • ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΑΚΗΣ, Εφοδιάζοντας το πολιορκημένο Μεσολόγγι (1825-1826) • ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΟΝΑΤΙΔΗΣ, Αυτήγεις στην Ερμούπολη τον 19ο αιώνα • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, Απόπειρες δικτύωσης του Κόμματος Φιλελευθέρων, 1910-1912 • ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΧΑΛΚΟΣ, Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αναθεωρητισμός απέναντι στην Τουρκία • ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ, Δραστηριότητες προσκαίρας και ζητήματα διπλωματίας στο Ολοκαύτωμα • ΜΑΡΙΑ ΠΟΥΛΟΥ, Ένα μνημείο για την Αντίσταση στη δεκαετία του 1950 • ΕΛΕΟΝΟΡΑ ΒΡΑΤΣΚΙΔΟΥ, Η τρίτη ανακάλυψη του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ • ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΓΙΤΗΣ, Το αίτημα για θεατρική αποκέντρωση και η ίδρυση των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων (1983)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

OLIVIER ZELLER, Μια αναδρομική ματιά στη σύγχρονη ιστορία των πόλεων στη Γαλλία (περ. 2000-2016)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Η Έκθεση «Ιωάννης Καποδίστριας: Η πορεία του στον χρόνο» στη Βουλή των Ελλήνων (Νοέμβριος 2016-Ιούλιος 2018)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΣ

Δ. Λαμπροπούλου, Β. Καρμακωλάκης, Α. Αμπούτης, Β. Μανουσάκης, Ο. Κασαπαρδή-Hering, Δ. Τσερές, Α. Φλιτούρης, Β. Θεοδώρου

36

ΑΘΗΝΑ 2017-2018

ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ

doi: [10.12681/mnimon.36821](https://doi.org/10.12681/mnimon.36821)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΙΑΛΕΤΗ Α. (2024). ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΙΑ: Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΛΔΟΥ ΜΑΝΟΥΤΙΟΥ. *Μνήμων*, 36(36), 53–82. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36821>

ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ

ΚΑΤΑΚΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΙΚΟΝΑ
ΤΟΥ ΑΛΔΟΥ ΜΑΝΟΥΤΙΟΥ

Εισαγωγή

Με αφορμή την επέτειο των πεντακοσίων ετών από τον θάνατο του Άλδου Μανούτιου, στις 6 Φεβρουάριου 1515, πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν στη Βενετία μια σειρά εκδηλώσεις προς τιμήν του. Στην σχετική έκθεση που φιλοξενήθηκε στις Gallerie dell'Accademia (10 Μαρτίου-19 Ιουνίου 2016), ο Μανούτιος σκιαγραφήθηκε ως «ο διασημότερος εκδότης στην ιστορία της τυπογραφίας», «η ιδιοφυΐα που δημιούργησε το νεότερικό βιβλίο και ανακάλυψε την ουσία της τυπογραφίας», «ο άνθρωπος που επινόησε το αναγνωστικό κοινό» και «κατέστησε τη Βενετία εκδοτική πρωτεύουσα ολόκληρου του κόσμου».¹ Η σημαίνουσα εκδοτική μορφή του Μανούτιου έχει άλλωστε συγκεντρώσει εδώ και χρόνια το ερευνητικό ενδιαφέρον, έτσι ώστε να έχουμε πλέον σχηματίσει μια ικανοποιητική

1. Βλ. τα εισαγωγικά σημειώματα των Dario Franceschini, Luca Zaia, Paola Marini, Lino Dainese και Cesare de Michelis στον κατάλογο της έκθεσης: Guido Beltramini και Davide Gasparotto (επιμ.), *Aldo Manuzio: Renaissance in Venice*, Βενετία, Marsilio, 2016. Η επέτειος των πεντακοσίων χρόνων από τον θάνατο του Άλδου Μανούτιου έγινε αισθητή και στην Ελλάδα. Με αυτή την αφορμή ο Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος εξέδωσε τόμο όπου παρουσιάζονται οι αλδινές ελληνικές εκδόσεις που φιλοξενούνται στην «Ιστορική Βιβλιοθήκη του Νεοελληνισμού» του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη: Κ. Σπ. Στάικος, *Οι ελληνικές εκδόσεις του Άλδου και οι έλληνες συνεργάτες του*, εισαγ. Στέφανος Κακλαμάνης, Αθήνα, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2015· βλ. επίσης το έργο του ποιητή και εικαστικού Δημοσθένη Αγραφιώτη ο οποίος συμμετείχε και στις εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στη Βενετία: Δημοσθένης Αγραφιώτης, *E-Manuzio: από τα βιβλία του Aldo Pio Manuzio στις ψηφιακές εκδόσεις, από το μελάνι και το χαρτί στα pixel και το πυρίτιο*, Αθήνα, Βαχχικόν, 2016.

εικόνα για τις εκδόσεις του, τις καινοτόμες τεχνικές και μεθόδους του, τους συνεργάτες του, τους υποστηρικτές και χορηγούς του έργου του, τα οικονομικά της επιχείρησής του.²

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλει από μια διαφορετική οπτική στη βαθύτερη κατανόηση των τρόπων με τους οποίους ο λόγιος αυτός εκδότης κατόρθωσε να ηγεμονεύσει στο βενετικό εκδοτικό και πνευματικό περιβάλλον των αρχών του 16ου αιώνα· εξετάζει τα προλογικά και αφιερωματικά σημειώματα του Μανούτιου όχι ως “καθρέπτες της πραγματικότητας”, όχι, δηλαδή, για να αντλήσει στοιχεία για αυτή καθαυτή την επιχειρηματική δραστηριότητα του εκδότη, η οποία είναι, άλλωστε, λίγο-πολύ πλέον γνωστή, όσο για να ανιχνεύσει τους τρόπους μέσω των οποίων ο ίδιος ο εκδότης διαμόρφωσε και προέβαλε έναν ιδεοτυπικό “εκδοτικό εαυτό”, ως προϊόν του ουμανιστικού πολιτισμού, όπως είχε διαμορφωθεί και αποκτήσει διακριτά χαρακτηριστικά στη Βενετία στο τέλος του 15ου αιώνα. Η μελέτη επικεντρώνεται στα προλογικά και αφιερωματικά σημειώματα που ο Μανούτιος έγραψε για τις αρχαιοελληνικές εκδόσεις του, για τις οποίες έγινε, άλλωστε, πρωτίστως γνωστός, και ανιχνεύει τους ουμανιστικούς ρητορικούς τόπους που –με ιδιαίτερη επιτυχία– οικειοποιήθηκε προκειμένου να εδραιωθεί ως εκδότης και να μετέχει ως διανοούμενος σε κοινότητες λογίων, πραγματικές ή φαντασιακές, που συγκροτήθηκαν γύρω από συγκεκριμένα ιδεώδη, όπως η αναβίωση του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος, η ομοψυχία, η αυτοθυσία για το κοινό καλό, η γενναιοδωρία και η φιλοπονία. Υπό αυτή την έννοια η παρούσα μελέτη επιδιώκει να συμβάλει στην υπάρχουσα βιβλιογραφία

2. Ενδεικτικά βλ. Martin Lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1979· Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Conn., Chiswick Books Shop, 1985· Martin Davies, *Aldus Manutius: Printer and Publisher of Renaissance Venice*, Λονδίνο, The British Library, 1995 [Martin Davies, *Aldus Manutius: εκδότης και τυπογράφος στη Βενετία της Αναγέννησης*, Αθήνα, Libro, 2004]· Carlo Dionisotti, *Aldo Manuzio: umanista e editore*, Μιλάνο, Il polifilo, 1995· Μανούσος Μανούσας – Κωνσταντίνος Στάικος, *Οι εκδόσεις των ελληνικών βιβλίων από τον Άλδο Μανούτιο και τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993· Βάιος Βαϊόπουλος, «Στα χρόνια του πρώιμου ανθρωπισμού: αλδινές εκδόσεις και λατινικές μεταφράσεις ελληνικών κειμένων», Θ. Πυλαρινός (επιμ.), *Ιόνιος Λόγος, Επιστημονική περιοδική έκδοση Τμήματος Ιστορίας*, τ. Α', Τόμος χαριστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό, Κέρκυρα, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, 2007, σ. 43-57.

υιοθετώντας αναλυτικά εργαλεία τόσο από την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία του βιβλίου όσο και από τη γενικότερη συζήτηση σχετικά με τη συγκρότηση της «αναγεννησιακής υποκειμενικότητας» ως μιας πολιτισμικής διαδικασίας.³ Η μελέτη δεν επιδιώκει να αναδείξει τον Μανούτιο ως μια “εξέχουσα μορφή” του εκδοτικού κόσμου της εποχής του αλλά μέσα από μια πολιτισμική οπτική να διερευνήσει τρόπους και τύπους μέσω των οποίων ο εκδότης έγινε μέτοχος της βενετικής “κρατικής μυθολογίας” και ταυτόχρονα να ιχνηλατήσει πτυχές της τελευταίας, κυρίως ως προς τις ουμανιστικές διαστάσεις της, εξετάζοντας ως παραδειγματική περίπτωση την “αλδινή” δημόσια συγκρότηση του εαυτού.

Η κοινωνική και πολιτισμική ιστορία του βιβλίου έχει ποικιλοτρόπως δείξει πως κάθε βιβλίο ή σύνολο έντυπων κειμένων επενδύεται με ποικίλα νοήματα κατά τη διαδικασία παραγωγής, διακίνησης και υποδοχής του σε διαφορετικά χρονικά και χωρικά συγκείμενα. Σε αυτή τη διαδικασία μετέχουν όχι μόνο οι συγγραφείς αλλά οι εκδότες, οι επιμελητές, οι μεταφραστές, οι πάτρωνες και χορηγοί, οι προμηθευτές, οι καταναλωτές, οι αναγνώστες, οι κρατικοί θεσμοί που παραχωρούν προνόμια ή επιβάλλουν λογοκρισία.⁴ Έτσι, τα νοήματα με τα οποία ο Μανούτιος επένδυε τις εκ-

3. Αντλώ εδώ από τη θέση του Stephen Greenblatt για τον αναγεννησιακό εαυτό ως «πολιτισμικό προϊόν» (*cultural artifact*) που διαμορφώνεται και μεταλλάσσεται μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκείμενα: Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1980. Για τη συζήτηση σχετικά με τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας στην Αναγέννηση ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πιο πρόσφατες μελέτες: John Jeffries Martin, *Myths of Renaissance Individualism*, Basingstoke, Palgrave Macmillan 2004· Randolph Starn, «A Postmodern Renaissance?», *Renaissance Quarterly* 60 (2007), σ. 1-24· Douglas Biow, *On the Importance of Being an Individual in Renaissance Italy: Men, their Professions, and their Beards*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 2015.

4. Για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία του έντυπου λόγου βλ. τις κλασικές μελέτες: Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1993· του ίδιου, «Texts, Printing, Readings», Lynn Hunt (επιμ.), *The New Cultural History*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1989, σ. 154-175· Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, Νέα Υόρκη, Norton, 1990, σ. 107-190. Για τον ιταλικό χώρο βλ. ενδεικτικά: Bronwen Wilson, *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2005· Courtney Quaintance, *Textual Masculinity and the Exchange of Women in Renaissance Venice*, Τορόντο, University

δόςεις του, ως κείμενα (προλογικά σημειώματα, αφιερώσεις) και ως αντικείμενα (σχήμα, διάταξη, τυπογραφικά στοιχεία, τιμή) αναγνωρίζονται ως σημεία ενός έντυπου πολιτισμού εν τη γενέσει του που διαμόρφωνε νέες πραγματικότητες, υποκειμενικότητες και συλλογικότητες.

Ο εκδότης και το περιβάλλον του: αξιοποιώντας συγκυρίες, καλύπτοντας ανάγκες, δημιουργώντας δίκτυα

Ο Άλδος Μανούτιος γεννήθηκε στο Μπασιάνο, στο παπικό κράτος, μεταξύ του 1449 και του 1452. Έλαβε κλασική παιδεία αρχικά στη Ρώμη και στη συνέχεια στη Φεράρα και εργάστηκε για αρκετά χρόνια ως παιδαγωγός στην Αυλή των ηγεμόνων του Carpi, μια μικρή πόλη στα βόρεια της Μοδένα. Όταν τη δεκαετία του 1490 εγκαταστάθηκε στη Βενετία, η πόλη είχε διαμορφωθεί σε έναν από τους σημαντικότερους πνευματικούς και εκδοτικούς κόμβους της Ευρώπης. Η σημαίνουσα εμπορική θέση της και η γειτνίασή της με το φημισμένο πανεπιστήμιο της Πάδοβα συνέβαλαν στην ανάδειξή της σε κέντρο πληροφορίας, διάδοσης της γνώσης και ψυχαγωγίας, σε σύμβολο του νέου, έντυπου πολιτισμού. Συγγραφείς, εκδότες, τυπογράφοι, μεταφραστές και επιμελητές συνέρρεαν στη Βενετία προκειμένου να δοκιμάσουν την τύχη τους στη δυναμικά αναπτυσσόμενη εκδοτική βιομηχανία. Αντιστοίχως, τα βιβλία ταξίδευαν προς την υπόλοιπη Ιταλία και τη δυτική Ευρώπη ενώ σταδιακά θα τροφοδοτήσουν και τις κτήσεις του βενετικού κράτους στην ανατολική Μεσόγειο. Η νέα οικονομική δραστηριότητα εμπειρείχε ταυτόχρονα επιχειρηματικούς κινδύνους, καθώς απαιτούσε υψηλά κεφάλαια χωρίς το κέρδος να είναι συνήθως εξασφαλισμένο. Σε αυτό το πολλά υποσχόμενο αλλά και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον καθοριστικής σημασίας υπήρξε η ικανότητα των εκδοτών να αφουγκράζονται τις ανάγκες της αγοράς αλλά και να αφυπνίζουν ανάγκες, διαμορφώνοντας το δικό τους αναγνωστικό κοινό.⁵

Το εκδοτικό πρόγραμμα για το οποίο διακρίθηκε ο Μανούτιος συ-

of Toronto Press, 2015· Diana Robin, *Publishing Women: Salons, the Presses and the Counter-Reformation in Sixteenth-Century Italy*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2007.

5. Για μια γενική αποτίμηση της βενετικής και ιταλικής εκδοτικής δραστηριότητας βλ. Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1999 [Brian Richardson, *Τυπογραφία, συγγραφείς και αναγνώστες στην Ιταλία της Αναγέννησης*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2014]· του ίδιου, *Print Culture in Renaissance Italy: The Editor and the Vernacular Text, 1470-1600*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2008· Peter

γκροτήθηκε γύρω από δύο κεντρικούς άξονες: την έκδοση αρχαιοελληνικών κειμένων στο πρωτότυπο και τις καινοτόμες μεθόδους του ως προς τη μορφή των εντύπων, με την παραγωγή μικρόσχημων βιβλίων (*in octavo*), τη χρήση νέων, ιδιαίτερα κομψών τυπογραφικών στοιχείων, γνωστών ως πλάγιων, και την υιοθέτηση ενός ολοκληρωμένου συστήματος σημείων στίξης που θα επικρατήσει στην τυπογραφία κατά τα επόμενα χρόνια. Τα βιβλία “τσέπης” —ή αλλιώς *libelli portatiles*, όπως αποκαλούνται από τον ίδιο— δεν προορίζονταν για να τοποθετηθούν πάνω σε γραφείο ή αναλόγιο αλλά για να τα κρατά κανείς στο χέρι και να τα διαβάζει σε στάση χαλαρή, όπως με ζήλο καταδεικνύουν πολυάριθμα ανδρικά και γυναικεία πορτραίτα της εποχής. Οι ελληνικές εκδόσεις του Μανούτιου περιλάμβαναν μεταξύ άλλων γραμματικές και λεξικά εκμάθησης της ελληνικής, τα άπαντα του Αριστοτέλη και τους σχολιαστές του, τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, τους τραγικούς ποιητές, Θουκυδίδη, Ηρόδοτο, Ησίοδο, Δημοσθένη, Όμηρο και δύο τόμους με έργα του Πλάτωνα. Οι συνολικά εξήντα τέσσερις ελληνικές εκδόσεις αποτελούν περίπου το μισό της αλδινής βιβλιοπαραγωγής. Ταυτόχρονα εξέδωσε έργα της κλασικής λατινικής γραμματείας ενώ υπήρξε πρωτοπόρος σε εξέχοντα δείγματα της ιταλικής δημόδους παραγωγής, όπως μαρτυρούν οι εκδόσεις των Δάντη, Πετράρχη, Pietro Bembo, Jacopo Sannazaro, Baldesar Castiglione, Angelo Poliziano και Marsilio Ficino. Εκτός από τον μόνιμο συντάιρό του Andrea Torresano, στενοί συνεργάτες του Μανούτιου υπήρξαν σημαντικοί λόγιοι της εποχής όπως ο Έρασμος, ο Pietro Bembo, ο Marsilio Ficino, ο Angelo Poliziano και ο άγγλος διανοούμενος Thomas Linacre ενώ ιδιαίτερα για τις ελληνικές εκδόσεις βασίστηκε στη συνδρομή γνωστών διανοούμενων όπως ο Μάρκος Μουσούρος, ο Αριστόβουλος Αποστόλης, ο Δημήτριος Δουκάς και ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος.

Εκτός από την καινοτόμο διάθεση, το κεφάλαιο, την οργανωτική ικανότητα και την επιλογή άξιων συνεργατών, ο Μανούτιος επιδίωξε συστηματικά, κυρίως μέσω των προλογικών και αφιερωματικών σημειωμάτων του, να διαφημίσει το εκδοτικό πρόγραμμά του και να διαμορφώσει μια δημόσια εικόνα που θα του επέτρεπε να μετέχει δυναμικά

Burke, «Early Modern Venice as a Center of Information and Communication», John Martin και Dennis Romano (επιμ.), *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 2000, σ. 389-419· Mario Infelise, «Book Publishing and the Circulation of Information», Eric Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Λέιντεν, Brill, 2013, σ. 651-674.

στο συλλογικό ουμανιστικό φαντασιακό το οποίο είχε αρχίσει να οικοδομείται στη Βενετία κάποια χρόνια νωρίτερα. Από την έκταση και το περιεχόμενο μάλιστα των προλογικών σημειωμάτων του, τα οποία με το πέρασμα του χρόνου γίνονται εκτενέστερα και εμβριθέστερα, αποκτώντας δοκιμιακό χαρακτήρα, καθώς επίσης και από την όλο και συχνότερη χρήση της ελληνικής δίπλα στη λατινική θα μπορούσε κανείς να διακρίνει την αυξανόμενη αυτοπεποίθηση του εκδότη αλλά και την ανάγκη του να αναγνωριστεί όχι μόνο για την επιτυχή εκδοτική σταδιοδρομία του αλλά και για την ευρυμάθειά του, κυρίως όσον αφορά την αρχαιογνωσία του.

Η εκδοτική δραστηριότητα του Μανούτιου συμπυκνώνει με παραδειγματικό τρόπο τον μετασχηματισμό του ουμανιστικού ιδεώδους από τον χειρόγραφο στον έντυπο πολιτισμό. Στην πραγματικότητα ο Μανούτιος συνέβαλε με καθοριστικό τρόπο σε αυτόν τον μετασχηματισμό πρωτίστως όσον αφορά την αρχαιοελληνική γραμματεία. Όταν το 1495 εγκαίνιασε την εκδοτική επιχειρηματική δράση του στη Βενετία κυριαρχούσαν ακόμη οι λατινικές εκδόσεις, διδακτικά και λειτουργικά πρωτίστως κείμενα, ενώ είχε αρχίσει να αγνοφάνεται μόνο το ενδιαφέρον για τη δημόδη γραμματεία. Σε αντίθεση με την κλασική λατινική γραμματεία, η οποία είχε σχεδόν στο σύνολό της κυκλοφορήσει σε έντυπες εκδόσεις στην Ιταλία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα, οι ελληνικές εκδόσεις ήταν ακόμη μετρημένες. Το κοινό στο οποίο θα μπορούσε να απευθυνθεί η αρχαιοελληνική γραμματεία στο πρωτότυπο υπήρξε ιδιαίτερα περιορισμένο αφού οι περισσότεροι λόγιοι δεν γνώριζαν ελληνικά και προτιμούσαν να χρησιμοποιούν τις λατινικές μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν ευρέως στη Δύση. Παρά την ισχυρή εκδοτική δυναμική της η Βενετία ιδιαίτερα υστερούσε τόσο στην έκδοση αρχαιοελληνικών κειμένων όσο και εν γένει στην προώθηση των ελληνικών σπουδών, σε σχέση με το Μιλάνο και κυρίως τη Φλωρεντία.⁶

Η εγκατάσταση του Μανούτιου στη Βενετία συνέπεσε χρονικά με την ακμή του λεγόμενου “βενετικού ουμανισμού” και το εντεινόμενο ενδιαφέρον του βενετικού πνευματικού κόσμου για την κλασική αρχαιότητα. Όπως έχει δείξει η Margaret King, ο ουμανισμός στη Βενετία από την αρχή ταυτίστηκε με την τάξη των πατρικίων.⁷ Στο βενετικό πολιτικό

6. Για την ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών και τη σχετική εκδοτική δραστηριότητα στην Ιταλία του 15ου αιώνα βλ. N. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 1994.

7. Margaret King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1986.

φανταστικό η εξοικείωση με τον αρχαίο κόσμο, πρωτίστως τον ρωμαϊκό και δευτερευόντως τον ελληνικό, όπως κατεξοχήν αποτυπώθηκε στα γραπτά του Κικέρωνα και του Αριστοτέλη, αποτέλεσε προνόμιο της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ και θεμελιώδη προϋπόθεση, πρωτίστως σε επίπεδο ρητορικής, για την άσκηση της εξουσίας. Σε επιστολή του προς τον Santo Venier, ο βενετός πατρίκιος Francesco Barbaro έγραφε με ικανοποίηση «ότι στις μέρες μας είναι πλέον πολλοί οι πατρίκιοι που αφοσιώνονται στις ουμανιστικές σπουδές, έτσι ώστε η [βενετική] δημοκρατία να μπορεί να προσδοκά από την μόρφωσή τους όφελος και βοήθεια», αφού η αρχαιότητα μας έχει κληροδοτήσει πρότυπα αρετής «τα οποία εάν οι πολίτες μας έχουν μπροστά στα μάτια τους όταν κυβερνούν το κράτος [...] θα καταστούν ακόμη πιο σώφρονες και ικανοί».⁸ Η ουμανιστική παιδεία αποτέλεσε λοιπόν αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας και δημόσιας προβολής της βενετικής ελίτ, ενώ κατέστη πεδίο παραγωγής της διαφοράς ανάμεσα στους πατρίκιους και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, ένα ακόμη όχημα για τη νομιμοποίηση και περαιτέρω προβολή της βενετικής “κρατικής μυθολογίας”, η οποία συνοψίστηκε σε ιδεώδη, όπως η δημόσια δράση, η φιλοπονία, η αφοσίωση στο κοινό καλό, η δικαιοσύνη, η γενναιοψυχία, η ομοψυχία και η συλλογικότητα.⁹ Όπως εύστοχα έχει επισημάνει η King, «εξαρχής, ο ουμανισμός στη Βενετία ταυτίστηκε με την αποστολή των πατρίκιων να προωθήσουν τα συμφέροντα της πόλης με κάθε δυνατό τρόπο: με τη διπλωματία, τη νομοθεσία, τα στρατιωτικά μέσα και τη διάδοση των αξιών τους μέσω της γλώσσας και των θεμάτων του ουμανισμού που έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης».¹⁰

Σε αυτό το πλαίσιο κύκλοι βενετών λογίων ενθάρρυναν την ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών στη Βενετία και το γειτονικό πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Ήδη από τη δεκαετία του 1460 λειτουργεί στην Πάδοβα έδρα διδασκαλίας των ελληνικών ενώ το 1497 η βενετική σύγκλητος ιδρύει έδρα διδασκαλίας της αριστοτελικής φιλοσοφίας στα ελληνικά.¹¹ Το 1494 ο Pietro Bembo στον λόγο που εκφώνησε προς τη βενετική σύγκλητο

8. Στο ίδιο, σ. 42-43.

9. Για τη βενετική “κρατική μυθολογία” βλ. ενδεικτικά David Rosand, *Myths of Venice: The Figuration of a State*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2001· Elizabeth Crouzet-Pavan, *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 2002.

10. M. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, ό.π., σ. 576.

11. Deno John Geanakoplos, *Constantinople and the West*, Madison, Wis., The University of Wisconsin Press, 1989, σ. 23-31, 114-132.

υποστηρίζει τη χρησιμότητα των ελληνικών σπουδών για τους βενετούς αξιωματούχους και την ανάπτυξη των γραμμάτων στη Βενετία.¹² Δύο χρόνια αργότερα ο Μανούτιος εκδίδει τον γνωστό διάλογο του Pietro Bembo *De Aetna*, στον οποίο περιγράφεται το ταξίδι του συγγραφέα στη Σικελία για να σπουδάσει ελληνικά υπό την καθοδήγηση του Κωνσταντίνου Λάσκαρη. Το 1504 εκδίδεται από τις αλδινές εκδόσεις η ομιλία υπέρ της ελληνικής γλώσσας του Scipione Forteguerra, ιδρυτικού μέλους μαζί με τον Μανούτιο της Νεοκαδημίας, στόχος της οποίας υπήρξε η προώθηση των ελληνικών σπουδών. Αν και στην πράξη η εκμάθηση των ελληνικών κατέστη μόνο μερικώς επιθυμητή επιδίωξη για τη βενετική ελίτ, οι ελληνικές σπουδές απέκτησαν ιδιαίτερο συμβολικό βάρος στο επίπεδο της ρητορικής ακριβώς την περίοδο που ο Μανούτιος άρχισε να δραστηριοποιείται στην πόλη.

Όταν λοιπόν ο εκδότης εγκαταστάθηκε στη Βενετία αποφασισμένος να αφιερώσει χρόνο και κεφάλαιο σε μια επιχείρηση, η οποία επικεντρώθηκε στην έκδοση της κλασικής γραμματείας, είχε τη στήριξη τόσο των βενετικών αρχών όσο και της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ της πόλης. Ο Μανούτιος αιτήθηκε επιτυχώς να του παραχωρηθούν προνόμια ως προς το μονοπώλιο στις ελληνικές εκδόσεις. Ταυτόχρονα εντάχθηκε στους ουμανιστικούς κύκλους της πόλης και απέκτησε ισχυρά ερείσματα μέσω των γνωριμιών του με βενετούς πατρίκιους οι οποίοι του παρείχαν προστασία αλλά και πρόσβαση στις πλούσιες βιβλιοθήκες τους.¹³ Η βενετική ελίτ φαίνεται ότι στην πραγματικότητα περιέβαλε με ιδιαίτερο ζήλο την έντυπη πραγμάτωση της ουμανιστικής ιδέας. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 50% του κεφαλαίου που χρειάστηκε για το στήσιμο της αλδινής επιχείρησης προήλθε από τον πατρίκιο Pierfrancesco Barbarigo, συγγενείς του οποίου υπήρξαν οι δόγηδες Marco και Agostino Barbarigo.¹⁴ Ο ίδιος ο Μανούτιος από την πλευρά του δεν έχανε την ευκαιρία να προβάλλει τις σημαντικές γνωριμίες του. Στην έκδοση της γραμματικής του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, σε ένα από τα πρώτα και κατεξοχήν προγραμματικά προλογικά σημειώματά του, όπου επιχειρεί να οικοδομήσει μια

12. Pietro Bembo, *Oratio pro litteris Graecis*, επιμ. N. G. Wilson, Μεσσίνα, Centro Interdipartimentale di Studi Umanistici, 2003.

13. Για τη γρήγορη και ιδιαίτερα επιτυχημένη ενσωμάτωση του Μανούτιου στη βενετική κοινωνία και τις στενές σχέσεις του με την ιταλική και ευρωπαϊκή ελίτ βλ. Mario Infelise, «Aldus Manutius: From Bassiano to Venice», G. Beltramini και D. Gasparotto (επιμ.), *Aldo Manuzio*, ό.π., σ. 157-165.

14. Στο ίδιο, σ. 159.

σχέση εμπιστοσύνης με το αναγνωστικό κοινό και να εδραιώσει την εκδοτική παρουσία του στην πόλη, γράφει:

Ένα αντίγραφο διορθωμένο από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο μου παραχωρήθηκε από τους *Pietro Bembo* και *Angelo Gabriele*, Βενετούς πατρίκιους, νέους άνδρες εξαιρετικής ευγένειας και ιδιαίτερων ικανοτήτων που πρόσφατα έμαθαν ελληνικά με την καθοδήγηση του ίδιου του Λάσκαρη στο νησί της Σικελίας και τώρα σπουδάζουν τις ελευθέρια τέχνες μαζί στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα.¹⁵

«Αφιερώνοντας τη ζωή μας στο καλό της ανθρωπότητας»:¹⁶ ο «έντυπος ουμανισμός» του Άλδου Μανούτιου

Ο Μανούτιος μετείχε ενεργά στο βενετικό ουμανιστικό φαντασιακό οικειοποιούμενος με ιδιαίτερη επιτυχία ισχυρούς τόπους της ουμανιστικής γραμματείας και μπολιάζοντάς τους με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της βενετικής «κρατικής μυθολογίας». Οι κλασικές σπουδές προορίζονταν για ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού, συνιστώντας ένα από τα βασικά προνόμια και πεδία νομιμοποίησης και ενδυνάμωσης μιας ανδρικής, πνευματικής ελίτ. Η επιτυχία του εκδοτικού προγράμματος του Μανούτιου ήταν άμεσα συνυφασμένη με τον βαθμό ενσωμάτωσης των ελληνικών στις εκπαιδευτικές προτεραιότητες της ελίτ. Ο εκδότης επιχειρεί συστηματικά να ενθαρρύνει την εκμάθηση των ελληνικών, τάση η οποία προϋπήρχε στις κοινωνίες του ιταλικού χώρου. Εκδίδει βοηθήματα εκμάθησης των ελληνικών, γραμματικές και λεξικά¹⁷ ενώ ενθαρρύνει τους μελλοντι-

15. «Constantine Lascaris, *Grammar*» (1495), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, επιμ. N. G. Wilson, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2016, σ. 5. Σε αυτόν τον τόμο, ο οποίος πραγματοποιήθηκε με αφορμή τα πεντακόσια χρόνια από τον θάνατο του Μανούτιου, ο N. J. Wilson έχει συγκεντρώσει στο πρωτότυπο (λατινικά ή αρχαία ελληνικά) και σε αγγλική μετάφραση όλα τα προλογικά και αφιερωματικά σημειώματα του Άλδου Μανούτιου στις ελληνικές εκδόσεις του. Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε σημαντικό βαθμό σε αυτή την έκδοση ενώ όλες οι μεταφράσεις στα ελληνικά είναι της συγγραφέως.

16. Ο Μανούτιος συχνά χρησιμοποιεί το πρώτο πληθυντικό όταν απευθύνεται στους αναγνώστες του, είτε για να αναφερθεί και στους συνεργάτες του είτε για να υπογραμμίσει τον συλλογικό χαρακτήρα του εγχειρήματός του, πρωταρχική επιδίωξή του, όπως θα υποστηριχθεί στην παρούσα μελέτη. Η συγκεκριμένη φράση προέρχεται από το προλογικό σημείωμά του στη γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, *Επιτομή* (1495): «Constantine Lascaris, *Grammar*», ό.π., σ. 6-7.

17. Η γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη συνοδεύτηκε από άλλες γραμ-

κούς αναγνώστες του να μάθουν ελληνικά. Το προλογικό σημείωμά του στο *Όργανο* του Αριστοτέλη (1495) φανερώνει την επιδίωξή του να αποσυνδέσει την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τη νεανική ηλικία, αφού προβάλλει ως πρότυπο για τους αναγνώστες του τον ρωμαίο Κάτωνα, ο οποίος, όπως διευκρινίζει, έμαθε ελληνικά σε μεγάλη ηλικία.¹⁸ Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη (1498) σημειώνει ότι η γνώση των ελληνικών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την εντρύφηση στη φιλοσοφία.¹⁹ Η ίδια επιθυμία φαίνεται μάλιστα να τον ώθησε να συγγράψει ο ίδιος μια γραμματική για την εκμάθηση των ελληνικών η οποία εκδόθηκε από τους συνεργάτες του αμέσως μετά τον θάνατό του.

Η περίπτωση του Μανούτιου δείχνει ότι η μετάβαση από το χειρόγραφο στο έντυπο κάθε άλλο παρά γραμμική υπήρξε, ιδιαίτερα όσον αφορά είδη όπως η κλασική γραμματεία, η αγάπη για την οποία εξ αρχής συνδέθηκε με την εξιδανίκευση του χειρογράφου και εν γένει των υλικών εκφάνσεων του παρελθόντος. Η εξιδανικευτική αναβίωση της αρχαιότητας συμπυκνώνεται στον αρχαιοπρεπή πολιτισμό των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, στην αναζήτηση αρχαιοτήτων – γνήσιων ή πλαστών – για τον εμπλουτισμό ιδιωτικών ή κρατικών συλλογών και τον στολισμό των κήπων, και στα πορτραίτα της εποχής όπου ο εικονιζόμενος συχνά ποζάρει δίπλα σε απομεινάρια της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας.²⁰ Στον διάλογο *De Virgilio Culice et Terentii Fabulis* (1503) ο συγγραφέας Pietro Bembo τοποθετεί τους ομιλητές Ermolao Barbaro και Pomponio Leto, επικεφαλής της Ακαδημίας της Ρώμης και γνωστό συλλέκτη αρ-

ματικές και λεξικά: Θεόδωρος Γαζής, *Γραμματική Εισαγωγή* (1485)· Giovanni Crastone, *Dictionarium graecum* (1497)· Urbano Bolziano, *Institutiones Graecae grammaticae* (1497)· Μανουήλ Χρυσολωράς, *Ερωτήματα* (1512)· Ήσυχιος, *Λεξικό* (1514)· *Aldi Manutii Romani Grammaticae institutiones graecae* (1515).

18. «Aristotle, *Organon*» (1495), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 13.

19. «Aristophanes, *Nine Comedies*» (1498), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 69.

20. Patricia Fortini Brown, *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past*, New Heaven, Yale University Press, 1996· Kathleen Wren Christian, *Empire without End: Antiquities Collections in Renaissance Rome c. 1350-1527*, New Heaven, Yale University Press, 2010· Paula Findlen, «Possessing the Past: The Material World of the Italian Renaissance», *American Historical Review* 103 (1998), σ. 83-114· Irene Favaretto, *Arte antica e cultura antiquaria nelle collezioni venete al tempo della Serenissima*, Ρώμη, L'Erma di Bretschneider, 2002.

χαιοτήτων, να στοχάζονται μπροστά από ένα θρυμματισμένο αρχαίο γλυπτό. Έτσι το “κυνήγι των χειρογράφων” εξελίσσεται κατά τον 15ο αιώνα σε μια ιδιαίτερα αγαπητή και συμβολικά φορτισμένη πρακτική η οποία ενδυνάμωνε το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο των μελών της ελίτ.²¹

Ο Μανούτιος κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες προκειμένου αυτός και οι συνεργάτες του να αποκτήσουν πρόσβαση στα πολυπύθητα χειρόγραφα τα οποία αποτέλεσαν τη βάση για τις έντυπες εκδόσεις. Στα λάθη και τις φθορές των αντιγράφων που χρησιμοποιήθηκαν αποδίδει άλλωστε συχνά ο εκδότης τις αστοχίες που εμπεριέχονται στο έντυπο κείμενο.²² Ο ίδιος, άλλωστε, ο Μανούτιος φαίνεται ότι σταδιακά κατόρθωσε να συγκεντρώσει στα χέρια του μια αρκετά πλούσια συλλογή χειρογράφων, προερχόμενων από τις συλλογές ευκατάστατων ιδιωτών στη Βενετία και αλλού.²³ Πέρα όμως από τις πραγματικές δυσκολίες, η κοπιαστική αναζήτηση χειρογράφων με στόχο την “αναβίωση της αρχαιότητας” ανάγεται σε καίριο ρητορικό τόπο για τη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας του εκδότη. Στην αφιέρωση των έργων του Αριστοτέλη (1498) στον Alberto Pio, ηγεμόνα του Carpi, περιγράφει με γλαφυρότητα την αγωνιώδη αναζήτηση ενός χειρογράφου «στη Ρώμη, τη Φλωρεντία, το Μιλάνο, την Ελλάδα (*Graecia*), ακόμη και στη Βρετανία, η οποία έχει χωριστεί από όλον τον υπόλοιπο κόσμο [...] και που δεν το αναζητήσαμε ...».²⁴ Η ανακάλυψη ενός χαμένου στα ερείπια παρελθόντος αναδεικνύεται σε αυταξία ενώ διαπλέκεται με άλλους θεμελιώδεις ουμανιστικούς τόπους, όπως η ελευθερία (*libertas*), η αρετή (*virtus*) και η αφοσίωση στο κοινό καλό. Ο εκδότης συχνά εκφράζει τις ελπίδες του ότι κάποια στιγμή θα έρθουν στο φως λιγότερο φθαρμένα χειρόγραφα που ίσως τώρα «αδίκως βρίσκονται κρυμμένα σαν να είναι φυλακισμένοι σε κάποιο αξιολύπητο υπόγειο, εξαθλιωμένα, καλυμμένα με σκόνη και κατεστραμμένα από τα έ-

21. Για το “κυνήγι των χειρογράφων” βλ. L. D. Reynolds και N. G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι: το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, Αθήνα, MIET, 2001, σ. 147-193.

22. Βλ. για παράδειγμα την αφιέρωση της συλλογής του με έργα των Θεόκριτου, Ησίοδου και Θεόγνιδος στον πρώην δάσκαλό του Battista Guarino: «Theocritus, Hesiod, Theognis, *Selected Works*» (1496), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 25.

23. M. Lowry, *The World of Aldus Manutius*, ό.π., σ. 60-61.

24. «Aristotle, *Moral Philosophy*» (1498), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 65.

ντομα». ²⁵ Οι διατυπώσεις μάλιστα που χρησιμοποιεί ο Μανούτιος μπορούν να ερμηνευτούν ως ένδειξη αυξανόμενης αυτοπεποίθησης, καθώς εξασφαλίζει για τον εαυτό του και την επιχείρησή του σημαντική αναγνώριση στο βενετικό πολιτισμικό γίγνεσθαι:

Και αφού φαίνεται ότι τα βιβλία, που εκδίδονται με μεγάλη προσοχή και πολύ μόχθο από τον εκδοτικό οίκο μας, υπό μία έννοια αναγεννιούνται, νομίζω ότι μπορώ να τα αφιερώσω, μετά από μια τέτοια αναγέννηση, σε όποιον επιθυμώ· εάν κατά καιρούς δεν σημειώνουμε την ίδια πρόοδο όπως παλαιότερα, αυτό συμβαίνει για κάποιον καλό λόγο ή επειδή ετοιμαζόμαστε για ένα μεγαλύτερο εγχείρημα, έτσι ώστε να έχουμε περισσότερο χρόνο για να προωθήσουμε τα γράμματα και να απελευθερώσουμε τους αρχαίους συγγραφείς που σαπίζουν στο σκοτάδι· όπως οι χορευτές που κάνουν αρκετά βήματα πίσω πριν προχωρήσουν στις πιο δυναμικές κινήσεις τους· χάρη στην προσοχή και τον κόπο μου [τα βιβλία] ξαναγεννιούνται. ²⁶

Η κουλτούρα του χειρογράφου αποτυπώνεται και κατεξοχήν οπτικοποιείται στην εικαστική μορφή των αλδινών εκδόσεων. Όλες οι σειρές ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν κατασκευάστηκαν κατά μίμηση της χειρόγραφης καλλιγραφίας. ²⁷ Στο ίδιο πνεύμα η διάταξη της σελίδας έδινε τη δυνατότητα σε όσους αγοραστές είχαν την οικονομική δυνατότητα να διακοσμήσουν τα βιβλία τους, δίνοντάς τους έναν πιο προσωπικό χαρακτήρα. Αντλώντας έμπνευση από την εικαστική του χειρογράφου ο Μανούτιος επιδίωκε να καταστήσει τις ελληνικές εκδόσεις του “συλλεκτικά προϊόντα” και να απευθυνθεί σε ένα κοινό συνηθισμένο στην κουλτούρα συλλογής χειρογράφων, καθιστώντας μάλιστα αυτή την πρακτική φτηνότερη και πιο προσιτή. Η ίδια η αισθητική των εκδόσεων είχε ως στόχο την ενσωμάτωσή τους σε μια “κουλτούρα της αρχαιότητας”, όπως αυτή νοηματοδοτούνταν στα αναγεννησιακά πολιτισμικά συγκείμενα. Όπως ιδιαίτερα

25. «Theodore Gaza, *Introduction to Grammar* – Apollonius Dyscolous, *On Syntax*» (1495), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 21. Για την παρομοίωση των χειρογράφων με φυλακισμένους βλ. επίσης το αφιερωματικό σημείωμα της έκδοσης του Θουκυδίδη (1502) στον βενετό πατρίτσιο Daniele Renier: «Thucydides, *Histories*» (1502), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 99.

26. «Homer, *Iliad*» (1504), «*The Greek Rhetoricians*, Volume 1» (1508) και «Hesychius, *Lexicon*» (1514), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 163, 199, 258-259.

27. N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek script*, ό.π.

εύστοχα έχει επισημάνει η Laura Nuvoloni, ο Μανούτιος επιχείρησε να καταστήσει το βιβλίο «όχι απλά έναν φορέα για τη γνώση της αρχαιότητας αλλά επίσης ένα αντικείμενο η ομορφιά του οποίου να αντανακλά τις κλασικές αναλογίες».²⁸ Η σημασία του μέτρου ως μαθηματικής αναλογίας, αισθητικής και ηθικής επιδίωξης αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο του λόγιου αναγεννησιακού πολιτισμού και κατεξοχήν πεδίο συγκρότησης της πολιτισμικής υπεροχής της ελίτ, όπως αποτυπώνεται στα αρχιτεκτονικά σχέδια των πόλεων, στην εξιδανίκευση της προοπτικής, στις πραγματείες καλλιτεχνών και αρχιτεκτόνων όπως οι Leonardo Da Vinci και Leon Battista Alberti, αλλά και στις σύγχρονες πολιτικές, φιλοσοφικές και εκπαιδευτικές πραγματείες.

Κυρίαρχη στην αλδινή ρητορική είναι η ιδέα της αφοσίωσης και της αυτοθυσίας για το δημόσιο συμφέρον και το καλό της βενετικής δημοκρατίας. Επρόκειτο για μια αντίληψη την οποία προωθούσαν και ενθάρρυναν οι ίδιες οι βενετικές αρχές, είτε πρόκειται για την αφοσίωση της ηγεμονεύουσας ελίτ και των κρατικών αξιωματούχων είτε για τις κοινωνικές ομάδες και τα άτομα τα οποία αποκόμιζαν οποιοδήποτε όφελος ή προνόμιο από την πολιτεία. Οι βενετικές αρχές αντιλαμβάνονταν τον εκδοτικό κόσμο ως έναν ακόμη δυνάμει χώρο προώθησης των βενετικών συμφερόντων. Ενδεικτικό είναι ότι η παραχώρηση ειδικών εκδοτικών προνομίων, όπως αυτά που εκχωρήθηκαν στον Μανούτιο, προϋπέθεταν, βάσει της νομοθεσίας, ότι οι αιτούντες θα τα αξιοποιούσαν για να αποφέρουν όφελος και δόξα στην πόλη.²⁹ Υπογραμμίζοντας λοιπόν την προσφορά του προς το δημόσιο συμφέρον και το καλό της “ανθρωπότητας”, ο Μανούτιος προέβαλλε έναν εξιδανικευμένο εαυτό με όρους τόσο ηθικής όσο και επαγγελματικής δικαίωσης. Η δημόσια αυτή εικόνα εξυφαίνεται από τον εκδότη ήδη σε ένα από τα πρώτα έργα του, τη γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, όπου, απευθυνόμενος στους αναγνώστες, διακηρύσσει:

Είμαστε αποφασισμένοι να αφιερώσουμε ολόκληρη τη ζωή μας στο καλό της ανθρωπότητας. Μάρτυς μου ο Θεός ότι δεν επιθυμώ τίποτα άλλο παρά να βοηθήσω την ανθρωπότητα [...] Θα προσπαθήσω με όλες μου τις

28. Laura Nuvoloni, Stephen Parkin και Paolo Sachet, «Aldus Manutius and the Book as Artefact», G. Beltramini και D. Gasparotto (επιμ.), *Aldo Manuzio*, ό.π., σ. 77-89, 84.

29. David Landau, «Printmaking in Venice at the Time of Manutius», G. Beltramini και D. Gasparotto (επιμ.), *Aldo Manuzio*, ό.π., σ. 107-135, 109-110.

δυνάμεις και σε κάθε περίπτωση να είμαι χρήσιμος. Διότι, παρόλο που μπορούμε να ζήσουμε μια ήσυχη και αδιατάρακτη ζωή, έχουμε εντούτοις επιλέξει μια ζωή γεμάτη ασχολίες και δραστηριότητες, αφού ο άνθρωπος δεν γεννιέται για τις ηδονές που είναι ανάξιες για τους ενάρετους και μορφωμένους, αλλά για να εργάζεται και να είναι απασχολημένος πάντα με κάτι άξιο [...] Συνεπώς ας μην επιτρέψουμε στον εαυτό μας να είναι οκνηρός, ας μην αφήσουμε τη ζωή μας να περάσει με απάθεια, ενδίδοντας στην απληστία, τον ύπνο και άλλες ηδονές, όπως τα πρόβατα.³⁰

Η αποδοκιμασία των απολαύσεων (*voluptates*) και της απραξίας/οκνηρίας (*otium*) ως δείγματα μιας φύσης κατώτερης της ανθρώπινης απαντά σε πολλά πρώιμα ουμανιστικά κείμενα, τα οποία προτείνουν ως “θεραπεία” την εγκράτεια και τη φιλοπονία.³¹ Η εξιδανίκευση του μόχθου και η καταδίκη της απραξίας ως κύρια συστατικά ενός ιδεώδους ανδρισμού αποκτούν ακόμη πιο ξεχωριστή θέση στο φαντασιακό μιας κοινωνίας όπως η βενετική, όπου ακόμη και η τάξη των ευγενών κατεξοχήν καταξιώνεται μέσω της επιχειρηματικής και εμπορικής δραστηριότητάς της. Υιοθετώντας γνωστά λοιπόν ρητορικά σχήματα και σχεδόν παραφράζοντας τον γνωστό ουμανιστή Aeneas Silvius Piccolomini, ο Μανούτιος γράφει προς τον Alberto Pio:

είσαι ο καλύτερος μάρτυρας για να κρίνεις εάν προτιμώ τους άθλους του Ηρακλή και τις απαιτητικές αποστολές του ή την ερωτική ηδονή, τις συνεσιώσεις και την τρυφή του Σαρδανάπαλου. Ο άνδρας έχει γεννηθεί για να κοπιάζει, να εκπληρώνει καθήκοντα ανάλογα της ανθρώπινης φύσης, όχι για τις ηδονές που ταιριάζουν στα άγρια ζώα και τα βοοειδή.³²

Σε αντίστοιχο πνεύμα και αντλώντας από τον γνωστό μυθολογικό τόπο

30. «Constantine Lascaris, *Grammar*», ό.π., σ. 7.

31. Βλ. για παράδειγμα τις παιδαγωγικές διατριβές των Piero Paolo Vergerio και Aeneas Silvius Piccolomini, Craig W. Kallendorf (επιμ.), *Humanist Educational Treatises*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2002.

32. «Aristotle, *Metaphysics, Mechanics, and Problems* – Theophrastus, *Botanical Writings*» (1497), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 53. Ο Aeneas Silvius Piccolomini προειδοποιεί ότι οι «απολαύσεις της γεύσης και της αφής», δηλαδή του φαγητού και της λαγνείας, απορρέουν από τις αισθήσεις που οι άνθρωποι μοιράζονται με τα ζώα και συνεπώς όσοι εντρυφούν σε αυτές δεν διαφέρουν από τα «βοοειδή και τα άγρια ζώα»: Aeneas Silvius Piccolomini, «The Education of Boys», C. W. Kallendorf (επιμ.), *Humanist Educational Treatises*, ό.π., σ. 148-149.

του δρόμου της αρετής και της κακίας ο εκδότης επισημαίνει απευθυνόμενος στους αναγνώστες:

το μονοπάτι της αρετής φαίνεται στην αρχή στενό, απόκρημνο και γεμάτο κάματο· ο άνδρας που επιθυμεί να το ακολουθήσει θα πρέπει να είναι πρώτα από όλα ασκητικός και αποφασισμένος· όταν τελικά φτάσει [στον προορισμό του] θα ανταμειφθεί με αιώνια ευτυχία. Το άλλο μονοπάτι, που οδηγεί στην κακία, είναι πλατύ, ομαλό και γεμάτο ηδονές, αλλά στο τέλος οδηγεί στον γκρεμό, στην αιώνια θλίψη και δυστυχία.³³

Αντλώντας από την πλούσια δεξαμενή της βενετικής “κρατικής μυθολογίας”, ο Μανούτιος υπογραμμίζει επανειλημμένως τον μόχθο, την αυτοθυσία και την αφοσίωσή του στο δημόσιο συμφέρον: «Έτσι, παρηγορώ τον εαυτό μου, με τη ρήση “ο ένας ας θυσιαστεί για όλους”»,³⁴ «όλα αυτά τα χρόνια δεν είχα ούτε μια ώρα πραγματικής γαλήνης [...] αφού έχω βρει έναν τρόπο να βασανίζω τον εαυτό μου, μέσω της επιθυμίας μου να σας βοηθώ και να σας παρέχω ενάρετα βιβλία»,³⁵ «ο γεμάτος δικαιοσύνη Θεός έχει κάνει επίπονο το μονοπάτι της αρετής, το μονοπάτι που είναι μακρύ και δύσκολο».³⁶

Η επιδίωξη κέρδους που αναπόφευκτα εμπεριείχε οποιαδήποτε πρωτοβουλία εκδοτικής δραστηριότητας φαίνεται να φέρνει τον Μανούτιο αντιμέτωπο με την αμφισημία που ενείχε στο ουμανιστικό φαντασιακό η συσσώρευση πλούτου.³⁷ Στον λόγο του Μανούτιου μπορεί εύκολα να ανιχνεύσει κανείς την αγωνιώδη προσπάθειά του να συμφιλιώσει την επιδίωξη

33. «Constantine Lascaris, The Eight Parts of Speech» (1501); Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 89. Το μυθολογικό αυτό μοτίβο υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητό στην πρώιμη ουμανιστική σκέψη. Ιδιαίτερα για την παρουσία του στον Πετράρχη βλ. Theodor Mommsen, «Petrarch and the Story of the Choice of Hercules», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 16 (1953), σ. 178-192.

34. «Aristotle, *Zoological Works*» (1497), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 47.

35. «*The Treasury, The Cornucopia of Amalthea and The Gardens of Adonis*» (1496), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 27.

36. «Theodore Gaza, *Introduction to Grammar – Apollonius Dyscolous, On Syntax*», ό.π., σ. 21. Ιδιαίτερα για τις έννοιες της ομοψυχίας (*unanimitas*), της συναίνεσης (*concordia*) και της υποταγής στο δημόσιο συμφέρον ως αναπόσπαστα στοιχεία της ρητορικής περί εξουσίας στη Βενετία βλ. M. King, *Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, ό.π.

37. Η συσσώρευση πλούτου καταδικάζεται ως δείγμα πλεονεξίας (*avaritia*) στα πρώιμα ουμανιστικά κείμενα, που αντλούν από τα φραγκισκανικά ιδεώδη περί

της αρετής με την αναζήτηση του κέρδους. Έτσι, η σύγκρουση μεταξύ “υψιπετούς” και “εμπορικού” θα μετασχηματιστεί σε αρμονική σύμπλευση. Άλλωστε, αυτή ακριβώς η σύμπλευση αποτελεί τον πυρήνα της βενετικής πολιτικής κουλτούρας. Σε μια από τις πρώτες εκδόσεις του, στο *Ποιημάτιον τὰ καθ’ Ἡρώ καὶ Λέανδρον* (1494) του Μουσαίου, ο εκδότης ανατρέχει στην αρχαιότητα, προκειμένου να συνάψει μια σχέση εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας με το αναγνωστικό κοινό η οποία ταυτόχρονα ενσωματώνει αλλά και υπερβαίνει την οικονομική αναγκαιότητα:

Δείξτε εμπιστοσύνη σε αυτούς των οποίων η επιχειρηματική δραστηριότητα ενέχει κινδύνους και πρωτίστως στον Δημοσθένη που λέει «τα χρήματα είναι απαραίτητα και χωρίς αυτά τίποτα σημαντικό δεν μπορεί να γίνει». Αυτό το λέω όχι επειδή είμαι φιλοχρήματος αλλά αποδοκιμάζοντας ακριβώς αυτό το είδος των ανθρώπων· εντούτοις, χωρίς χρήματα δεν είναι εφικτό να αποκτήσετε αυτό που πρωτίστως επιθυμείτε [...] και εμείς από την πλευρά μας να εξακολουθήσουμε να εργαζόμαστε με τόσο μόχθο και έξοδα.³⁸

«Φίλοι των μουσών και της αρετής, φίλοι του Άλδου»:³⁹ συγκροτώντας κοινότητες, επινοώντας συλλογικότητες

Οι τιμές των αρχαιοελληνικών εκδόσεων υπήρξαν σαφώς υψηλότερες από αυτές της δημόδους και λατινικής γραμματείας.⁴⁰ Η ελληνική γραμ-

πενίας, τον πετραρχικό ασκητισμό και την αναβίωση της στωικής φιλοσοφίας. Ωστόσο, από τις αρχές του 15ου αιώνα διανοούμενοι όπως οι Francesco Barbaro, Poggio Bracciolini, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri και Leon Battista Alberti σφυρηλατούν μια νέα πρόσληψη του πλούτου, με τη διάκριση μεταξύ υγιούς πλουτισμού, ως αναγκαιότητας για τη δημόσια δράση και αρετή, και ακόλαστης επιδίωξης κέρδους: Hans Baron, *In Search of Florentine Civic Humanism: Essays on the Transition from Medieval to Modern Thought*, τ. 1, Πρίνστον, Princeton University Press, 1988, σ. 158-257· Jonathan Patterson, *Representing Avarice in Later Renaissance France*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, σ. 1-30.

38. «Musaeus, *Hero and Leander*» (π. 1495-1497), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 11· στο πρωτότυπο ο Μανούτιος χρησιμοποιεί την αρχαία ελληνική.

39. Η φράση, γραμμένη στο πρωτότυπο σε αρχαία ελληνικά (Μουσάων φίλοι ἡδ’ ἀρετῆς, καὶ ἐμεῖο φίλ’ Ἄλδου), προέρχεται από ποίημα του Μανούτιου προς τους αναγνώστες του το 1495: «Aristotle, *Organon*», ό.π., σ. 10-11.

40. Για τις τιμές των βιβλίων βλ. N. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, ό.π., σ. 236-237.

ματεία άλλωστε καθόλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας της απευθυνόταν σε ένα σχετικά μικρό και στοχευμένο κοινό, κυρίως φοιτητών και λογίων. Όταν στις αρχές του 16ου αιώνα ο Μανούτιος εγκαινιάζει τα περίφημα “βιβλία τσέπης”, σαφή προτεραιότητα έχει η λατινική και ιταλική γραμματεία με έμφαση στην ποίηση, τον Δάντη και τον Πετράρχη. Τα ελληνικά κείμενα εξακολουθούν να εκδίδονται πρωτίστως σε σχήμα δεύτερο (*in folio*) ενώ οι μικρόσχημες ελληνικές εκδόσεις περιορίζονται στους τραγικούς ποιητές και την ομηρική ποίηση· ακόμη όμως και αυτές παρέμεναν ακριβότερες των αντίστοιχων ιταλικών ή λατινικών.⁴¹ Η υψηλότερη τιμή των ελληνικών εκδόσεων καταδεικνύει και τη διαφορετική χρήση τους: όχι τόσο να φυλλομετρούνται σε στιγμές χαλάρωσης ή ψυχαγωγίας όσο να προσδίδουν κύρος, πρωτίστως ως αντικείμενα, στις οικογενειακές βιβλιοθήκες.⁴² Αυτή η υπόθεση ενδυναμώνεται περαιτέρω από το γεγονός ότι τα βιβλία ακόμη και όταν απομακρύνονταν από το τυπογραφείο παρέμεναν “κείμενα ανοικτά”, επιτρέποντας στους αγοραστές τους να τα εξατομικεύουν κατά το δοκούν, καλύπτοντας τα σκοπίμως διαμορφωμένα κενά με περίτεχνες διακοσμήσεις ή δένοντάς τα με πολύτιμα εξώφυλλα, διακοσμημένα με οικόσημα και άλλα διακριτά σύμβολα, προσδίδοντάς τους έτσι μεγαλύτερη εικαστική και οικονομική αξία.⁴³ Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι η γνώση της ελληνικής δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τους αγοραστές, αφού η κατοχή ελληνικών κειμένων στα ιδιαίτερα πολιτισμικά συμφραζόμενα της πνευματικής και κοινωνικής ελίτ έφερε συχνά παραπλήσιο συμβολικό βάρος με τη συλλογή χειρογράφων και εξασφάλιζε την ένταξη σε μια συλλογικότητα, τη “δημοκρατία των γραμμάτων” (*republica literaria*).

Σταδιακά οι αλδινές ελληνικές εκδόσεις απέκτησαν κύρος ακόμη και ως αντικείμενα που δεν θα έπρεπε να λείπουν από καμιά αξιόλογη βιβλιοθήκη όχι μόνο στην Βενετία αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αλδινά αντίτυπα στόλιζαν τις βιβλιοθήκες των περισσότερων γνωστών βενετικών οικογενειών ενώ η πελατεία του Μανούτιου περιελάμβανε γνωστούς δυναστικούς οίκους της Ιταλίας όπως οι Farnese, οι Gonzaga

41. Mario Infelise, «Aldus Manutius: From Bassiano to Venice», ό.π., σ. 161-162.

42. Για τη συμβολική και χρηστική σημασία του σχήματος των βιβλίων βλ. Paul Grendler, «Form and Function in Italian Renaissance Popular Books», *Renaissance Quarterly* 46/3 (1993), σ. 451-485.

43. L. Nuvoloni, S. Parkin και P. Sachet, «Aldus Manutius and the Book as Artefact», ό.π., σ. 80-86.

και οι Este. Οι γάλλοι μονάρχες Φραγκίσκος Α' και Ερρίκος Β' υπήρξαν επίσης συλλέκτες των αλδινών εκδόσεων.⁴⁴ Παρόλο που αναμφίβολα η εγγύτητα με την κλασική αρχαιότητα συνιστούσε πρωτίστως πεδίο της πολιτισμικής ηγεμονίας της ελίτ, σύγχρονες μελέτες έχουν υποστηρίξει ότι τουλάχιστον στη Βενετία ο ουμανισμός ως “κοινωνική αξία” ενίοτε υπερέβαινε τα στενά όρια της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ. Η μελέτη διαθηκών έχει δείξει ότι μικρός αριθμός ελληνικών βιβλίων, κυρίως λεξικά και γραμματικές, ενίοτε βρίσκονταν στην κατοχή ανδρών και γυναικών των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων ή ακόμη και των τεχνιτών.⁴⁵ Δεν είναι λοιπόν περίεργο που σύντομα και παρά τις συστηματικές προσπάθειες του Μανούτιου να εξασφαλίσει την αποκλειστικότητα των “πνευματικών δικαιωμάτων” του, άρχισαν να κυκλοφορούν τόσο στην Ιταλία όσο και στη Γαλλία πιστές απομιμήσεις των αλδινών εκδόσεων οι οποίες ενίοτε αναπαρήγαν ακόμη και τα προλογικά σημειώματα του εκδότη.⁴⁶ Ενδεικτικό της αλδινής απήχησης είναι ότι ο Thomas More στην *Ουτοπία* του, η οποία εκδόθηκε ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Μανούτιου, τοποθετεί τις περίφημες αλδινές εκδόσεις στα χέρια των “ουτοπιστών”, η «εξαιρετική ευφυΐα» των οποίων καταδεικνύεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, από την ευκολία με την οποία «μπορούσαν να διαβάσουν και να καταλαβαίνουν τους κλασικούς συγγραφείς».⁴⁷ Μέσα από μια σειρά πρακτικές ο Μανούτιος επιχειρεί να εξασφαλίσει και να σφυρηλατήσει μια σχέση αμοιβαιότητας και κοινών στοχεύσεων με το αναγνωστικό κοινό του. Αυτό επιχειρείται καταρχάς μέσω της επανειλημμένης και συστηματικής διαφήμισης των “προσεχώς” τόσο μέσα από τα προλογικά σημειώματά του όσο και μέσω της τακτής έκδοσης συλλογικών καταλόγων των εκδόσεών του προς ενημέρωση των αναγνωστών του. Στη γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη ο Μανούτιος καθησυχάζει τους αναγνώστες του ότι «σύντομα, με το θέλημα του Ιησού Χριστού, όλα τα καλύτερα βιβλία των Ελλήνων θα εκδοθούν για τους λόγιους και τους ανθρώπους των γραμμάτων».⁴⁸ Ταυτόχρονα επιχειρεί να καταστήσει τους

44. Για αυτό το εκλεκτό αναγνωστικό κοινό βλ. L. Nuvoloni, S. Parkin και P. Sachet, «Aldus Manutius and the Book as Artefact», *ό.π.*, σ. 86-89.

45. Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη της Sarah Gwyneth Ross, *Everyday Renaissance: The Quest for Cultural Legitimacy in Venice*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2016.

46. M. Davies, *Aldus Manutius*, *ό.π.*, σ. 98.

47. Thomas More, *Ουτοπία*, στο *Τρία κείμενα για την ουτοπία*, επιμ. Στέφανος Ροζάνης, μετάφρ. Γρηγόρης Κονδύλης, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2007, σ. 112-114.

48. «Constantine Lascaris, *Grammar*», *ό.π.*, σ. 5.

αναγνώστες μέτοχους σε ένα “συλλογικό εγχείρημα”, ενορχηστρωτής του οποίου είναι ο ίδιος. Έτσι, στο προλογικό σημείωμα του Μουσαίου (1494) γράφει προς τους αναγνώστες του: «Λοιπόν δεχθείτε αυτό το μικρό βιβλίο [...] αλλά δώστε μου χρήματα έτσι ώστε και εγώ από την πλευρά μου να είμαι σε θέση να σας εφοδιάσω με τα καλύτερα ελληνικά βιβλία». ⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτής της υπό διαμόρφωση κοινωνικής και πνευματικής συλλογικότητας, ο Μανούτιος προτίθεται να καταβάλει κόπο, χρόνο και χρήμα, προκειμένου να φέρει τους αναγνώστες του σε επαφή με τον αρχαίο κόσμο. Ως αντάλλαγμα αυτής της υπόρρητης συμφωνίας, οι αναγνώστες οφείλουν να προσφέρουν την εμπιστοσύνη και ευγνωμοσύνη τους καθώς και την οικονομική στήριξή τους ως γενναιόδωροι καταναλωτές:

Αξιότιμοι νέοι και φοιτητές των γραμμάτων, έχετε αυτό που σας υποσχέθηκα [...] είναι τώρα σειρά σας να μας δείξετε την ευγνωμοσύνη σας, που θα θεωρήσω με γενναιοδωρία δοσμένη εάν αγοράσετε το προϊόν μας χωρίς καθυστέρηση. Εάν κάνετε όπως ελπίζω [...] θα με ενθαρρύνετε ακόμη περισσότερο να εκδώσω στο μέλλον και άλλα έργα πολύ πιο θεμελιώδη και σημαντικά. ⁵⁰

Απευθυνόμενος στον γνωστό ουμανιστή και πρώην δάσκαλό του Battista Guarino ο εκδότης επιχειρεί με ιδιαίτερη επιδεξιότητα να δημιουργήσει ένα φανταστικό πεδίο συλλογικής δράσης με σημείο αναφοράς το εκδοτικό πρόγραμμά του, η σημασία του οποίου παραμένει αδιαφιλονίκητη ακόμη και όταν αυτό παρουσιάζει, όπως είναι αναπόφευκτο, λάθη και αβλεψίες:

Ένα κείμενο που περιέχει λάθη, εάν παραμείνει ανέκδοτο, σπάνια, εάν ποτέ, διορθώνεται· εάν όμως φτάσει στα χέρια του αναγνωστικού κοινού θα βρεθούν πολλοί να το διορθώσουν στο πέρασμα του χρόνου. Το έχουμε δει αυτό να συμβαίνει με τον Κοϊντιλιανό, τον Πλίνιο τον νεότερο και κάποιους άλλους· κάθε μέρα διορθώνονται, κάθε μέρα πλησιάζουν όλο και περισσότερο την αρχική κομψότητα και καθαρότητα. Συνεπώς όσοι με αποδοκιμάζουν είναι πολύ άδικοι και αγάριστοι· δεν θα τους ευχόμουν τίποτα χειρότερο από το να αναγκαστούν κάποια μέρα να εκδώσουν ελληνικά κείμενα. ⁵¹

Σε αυτή την υπό διαμόρφωση συλλογικότητα ο Μανούτιος επιχειρεί

49. «Musaeus, *Hero and Leander*», ό.π., σ. 9-11.

50. «Constantine Lascaris, *Grammar*», ό.π., σ. 7-9.

51. «Theocritus, Hesiod, Theognis, *Selected Works*», ό.π., σ. 25.

μέσω των αφιερωματικών σημειωμάτων του να εντάξει την κοινωνική και πνευματική ελίτ της Βενετίας και του υπόλοιπου ιταλικού χώρου. Με την ανάπτυξη της τυπογραφίας και τη διαπλοκή της με τις δυνάμεις της αγοράς, ο παραδοσιακός ρόλος της πατρωνίας υποχώρησε και μετασχηματίστηκε. Η εξασφάλιση ενός πάτρωνα ως χορηγού ή προστάτη, αν και όχι πλέον απαραίτητη, παρέμενε εντούτοις πάντα επιθυμητή ενώ οι αφιερώσεις των βιβλίων σε σημαντικές προσωπικότητες του πολιτικού και πνευματικού κόσμου αναμφίβολα προσέδιδαν κύρος στις εκδόσεις και συνέβαλλαν στη μεγαλύτερη αποδοχή και ευρύτερη κυκλοφορία τους. Ο Μανούτιος επιλέγει να απευθυνθεί στον “μορφωμένο αναγνώστη” (*studiose lector*) κυρίως όταν πρόκειται για βοηθήματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, λεξικά ή γραμματικές, ενώ τις σημαντικότερες εκδόσεις του προτιμά να τις αφιερώσει σε γνωστές προσωπικότητες του πνευματικού και πολιτικού χώρου. Μια πρώτη σημαντική κατηγορία αποδεκτών αποτελούν οι λόγιοι παιδαγωγοί που δίδασκαν σε πανεπιστημιακές σχολές και μπορούσαν να συμβάλουν στη διακίνηση των βιβλίων μέσω της αξιοποίησής τους στη διδασκαλία τους. Ενόστε μάλιστα φαίνεται ότι η πρωτοβουλία για την έκδοση είχε ξεκινήσει από αυτούς. Έτσι, ο Μανούτιος κατορθώνει να προβληθεί και ως παράγοντας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, κερδίζοντας όχι μόνο οικονομικές απολαβές αλλά και κοινωνικό κύρος. Αφιερώνοντας τις κωμωδίες του Αριστοφάνη (1498) στον καθηγητή Daniele Clario, εκφράζει ευγνωμοσύνη για τη φιλία του και ανατρέχει στο προσφιλές ρητορικό σχήμα της αφοσίωσης στο κοινό καλό, στο πνεύμα της αστικής φιλοπατρίας:

Λοιπόν, αγαπητέ μου Κλάριε, επιτελείς ένα μεγάλο καθήκον απέναντι στους νέους της Ραγούσα, αυτής της σημαντικής και πλούσιας πόλης, διδάσκοντάς τους ελληνικά και λατινικά, όπως υποδεικνύει ο Κοϊντιλιανός. Έχεις διδάξει εκεί για πολλά χρόνια, αμειβόμενος από την πόλη, με ενθουσιασμό και αφοσίωση. Για να διευκολύνω το εγχείρημά σου, σου στέλνω τον Αριστοφάνη, έτσι ώστε να μπορείς να τον παρουσιάσεις στους μαθητές σου, όχι μόνο για να τον διαβάσουν αλλά για να τον μελετήσουν επισταμένως.⁵²

52. «Aristophanes, *Nine Comedies*», ό.π., σ. 71. Βλ. επίσης ενδεικτικά το αφιερωματικό σημείωμα των *Ἐπιστολῶν διαφόρων φιλοσόφων, ἡγτόρων σοφιστῶν* προς τον Antonio Codro Urceo, καθηγητή ελληνικών και λατινικών στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια: «The Greek Epistolographers», Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 72-73.

Μια δεύτερη εξίσου σημαντική κατηγορία αποδεκτών των αλδινών αφιερώσεων αποτελούν πολιτικά πρόσωπα που μέσω της στήριξής τους πιστοποιούν την αγάπη τους για τις ουμανιστικές σπουδές και κατ' επέκταση, σύμφωνα με τα ουμανιστικά πρότυπα, την πολιτική ικανότητά τους. Επικαλούμενος τη γνωστή πλατωνική ρήση και απηχώντας την ουμανιστική διαπλοκή μεταξύ γνώσης και εξουσίας, ο Μανούτιος ενθαρρύνει τον Alberto Pio να εξακολουθήσει να μελετά τη φιλοσοφία, προκειμένου να αποτελέσει πρότυπο και για τους άλλους, αφού «φιλοσοφούντων τῶν βασιλέων, ἄριστα διοικοῦντ' ἂν αἱ πόλεις».⁵³ Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σε αυτές τις περιπτώσεις η χρηματοδότηση άλλοτε έχει προηγηθεί και άλλοτε προσδοκᾶται. Τα ἄπαντα του Αριστοτέλη αφιερώθηκαν στον πρώην μαθητή του Μανούτιου και ανιψιό του γνωστού λογίου Pico della Mirandola, Alberto Pio, ο οποίος φαίνεται να χρηματοδότησε αυτό το σημαντικό και δαπανηρό ἔργο. Γνωστοί βενετοί πατριόκοι ὅπως οί Girolamo Donà, Angelo Gabriele, Daniele Renier και Andrea Navagero εμφανίζονται ὡς ἀποδέκτες τῶν ἀφιερῶσεων τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων, σηματοδοτώντας και σε συμβολικό ἐπίπεδο τὴν κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση και ἀποδοχὴ τοῦ ἐκδότη στο βενετικὸ περιβάλλον. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, στὴν ὄριμη και ἀναγνωρισμένη πλέον περίοδο τοῦ Μανούτιου, ἡ ἀφιέρωση τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα στὸν Πάπα Λέοντα Ι', ὡς «παράκληση ἐκ μέρους τῆς χριστιανικῆς κοινοπολιτείας και τῆς κοινοπολιτείας τῶν γραμμάτων» (*republica Christiana proque re literaria*) να τὸν συνδράμει να συνεχίσει τὸ ἔργο τοῦ με χρηματικὴ βοήθεια.⁵⁴

Οἱ ἀποδέκτες τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων εἶναι ἀποκλειστικά στο σύνολό τους ἄνδρες. Ἄλλωστε, τὸ ουμανιστικὸ φαντασιακὸ, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐλληνικὴ και ρωμαϊκὴ διάστασή του, υπῆρξε μιὰ ἀμιγῆς «ἀνδρική ὑπόθεση».⁵⁵ Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο δὲν εἶναι μᾶλλον τυχαίον ὅτι

53. «Aristotle, *Metaphysics, Mechanics, and Problems* – Theophrastus, *Botanical Writings*», ὁ.π., σ. 50-53. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ αὐτολεξεί τὴ φράση στα αρχαία ἐλληνικά ὅπως ἐμφανίζεται στο κατὰ τα ἄλλα γραμμένο στα λατινικά σημεῖωμα τοῦ Μανούτιου.

54. «Plato, *Complete Works*», Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ὁ.π., σ. 234-245.

55. Για τὴς ἐμφυλές διαστάσεις τοῦ ουμανιστικοῦ κινήματος, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἀστικὸ ουμανιστικὸ φαντασιακὸ ὅπως ἐκφράστηκε στο φλωρεντινὸ και βενετικὸ περιβάλλον, βλ. Androniki Dialeti, «Gendering Civic Humanism: Political Subjecthood and Male Hegemony in Renaissance Italy», Tatiana Tsakirovoulou-Summers και

επιλέγει να αφιερώσει στην Ισαβέλλα της Μάντοβα όχι ένα κείμενο της κλασικής γραμματείας αλλά τους τρεις τόμους του Γρηγόριου Ναζιανζηνού, συνοδευόμενους από λατινική μετάφραση, ένα από τα λίγα χριστιανικά κείμενα που περιελήφθησαν στο εκδοτικό πρόγραμμά του. Πολλές εκδόσεις αφιερώνονται, τέλος, σε σημαντικούς λόγιους της εποχής: οι τραγωδίες του Σοφοκλή και ο πρώτος τόμος των ελλήνων ρητόρων στον Ιανό Λάσκαρη, ο δεύτερος τόμος των ελλήνων ρητόρων στον στενό συνεργάτη του Μάρκο Μουσούρο, οι τραγωδίες του Ευριπίδη στον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, η ελληνική γραμματική του Urbano da Belluno στον Pico della Mirandola. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι αφιερώσεις έχουν πρωτίστως συμβολική στόχευση.

Οι αποδέκτες, είτε προέρχονται από τον κόσμο της πολιτικής είτε των γραμμάτων, εμφανίζονται ως ιδεοτυπικοί για το εκδοτικό εγχείρημα του Μανούτιου αναγνώστες. Στην αφιέρωση του *Οργάνου* του Αριστοτέλη (1495) στον Alberto Pio, ο αποδέκτης προβάλλεται ταυτόχρονα ως μαικήνας των τεχνών και των γραμμάτων, στα πρότυπα ενός ένδοξου ρωμαϊκού παρελθόντος, ως μέγας χορηγός και ως ιδεατός, δηλαδή φιλομαθής και γενναιόδωρος, αναγνώστης:

είσαι ένας νέος Μαικήνας για τους λόγιους της εποχής μας – και αξίζει να απευθύνομαι προς εσένα έτσι όπως ο Οράτιος απευθυνόταν στον Μαικήνα, ως «προστασία, δόξα και χαρά για εμένα» [...] Οι πόροι σου με έχουν σημαντικά στηρίξει και βοηθήσει [...] Και γνωρίζω ότι δεν φείδεσαι εξόδων ως προς τον ζήλο σου να αποκτήσεις ελληνικά βιβλία [...] Έχεις όλα όσα χρειάζεσαι: άφθονη πνευματική δύναμη, χαρισματική ευγλωττία, βιβλία σχετικά με τις λατινικές, ελληνικές και εβραϊκές σπουδές που έχεις αποκτήσει με πολύ κόπο και φροντίδα, μορφωμένους δασκάλους που αμείβεις πλουσιοπάροχα.⁵⁶

Οι κοινότητες των αναγνωστών, των χορηγών και πατρώνων, των σημαντικών συνεργατών και λογίων που ο Μανούτιος υποδεικνύει στα προλογικά σημειώματά του αναμφίβολα διευκόλυναν σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο το εγχείρημά του. Επρόκειτο, ωστόσο, για μια αμφίδρομη σχέση: από την αρχή της εγκατάστασής του στη Βενετία και της έναρξης

Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion: From Classical Antiquity to the Modern Era*, Routledge, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2018.

56. «Aristotle, *Organon*», ό.π., σ. 15.

της επιχειρηματικής δραστηριότητάς του ο εκδότης επιχειρεί και επιτυχώς κατορθώνει να δημιουργήσει κοινωνικά ερείσματα και να ενταχθεί σε εδραιωμένους κύκλους του πνευματικού και πολιτικού κόσμου της πόλης, μετέχοντας ενεργά στο ηγεμονικό, πολιτικό και πολιτισμικό φαντασιακό. Ταυτόχρονα, ωστόσο, αναπτύσσει μια δυναμική δραστηριότητα, ενδυναμώνοντας υπάρχουσες ή επινοώντας νέες, πραγματικές ή φαντασιακές, συλλογικότητες. Οι συλλογικότητες γύρω από τις οποίες οικοδομείται το αλδινό εγχείρημα αποκτούν συνοχή μέσα από το αναγεννησιακό ιδεώδες της κλασικής αρχαιότητας και επενδύονται με νοήματα άλλοτε τοπικά, στο όνομα μιας εξιδανικευμένης “βενετικότητας”, και άλλοτε “οικουμενικά”. Απευθυνόμενος στον βενετό πατρίκιο Andrea Navagero ο Μανούτιος εξάγει τη Βενετία ως νέα Αθήνα (*Athenas alteras*), «χάρη στην πληθώρα των εξαιρετικά μορφωμένων λογίων της»,⁵⁷ χαρακτηρισμός τον οποίο θα επαναλάβει μερικούς μήνες αργότερα στην αφιέρωση του δεύτερου τόμου των ελλήνων ρητόρων στον Francesco Fasolo, υψηλόβαθμο αξιωματούχο της βενετικής συγκλήτου: «Πρωτίστως χάρη στη δική σου ενέργεια και τον ενθουσιασμό η Βενετία μπορεί τώρα επάξια να χαρακτηριστεί μια άλλη Αθήνα, χάρη στην άνθηση της ελληνικής γραμματείας».⁵⁸ Αυτή η εξύμνηση της πολιτισμικής υπεροχής της Βενετίας υπόρρητα ανακαλεί την προβολή της Φλωρεντίας ως “νέας Αθήνας” κατά το παρελθόν,⁵⁹ και διατυπώνεται ως επιβεβαίωση της πολιτικής και πολιτισμικής ηγεμονίας της γαληνοτάτης δημοκρατίας ακριβώς την περίοδο κατά την οποία η ισχύς και το κύρος της έχει πληγεί εξαιτίας του πολέμου της με τον συνασπισμό του Cambrai (1508-1516). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι, λόγω των δυσμενών συνθηκών που είχε προκαλέσει ο πόλεμος, ο Μανούτιος είχε αναγκαστεί να απομακρυνθεί για κάποια χρόνια (1509-1512) από την πόλη διακόπτοντας την επιχειρηματική δραστηριότητά του. Απευθυνόμενος λοιπόν στους βενετούς αξιωματούχους με τα εγκωμιαστικά αυτά λόγια για την πόλη, ο εκδότης επιχειρεί να

57. «Pindar, *Odes* – Callimachus, *Hymns* – Dionysius Periegetes, *Description of the World* – Lycophron, *Alexandra*» (1513), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 216-217.

58. «*The Greek Orators*, Volume 2» (1513), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 229.

59. Βλ. για παράδειγμα την παρομοίωση της Φλωρεντίας με την αρχαία Αθήνα στο έργο του φλωρεντινού ουμανιστή Christoforo Landino μερικές δεκαετίες νωρίτερα: Simon Gilson, *Dante and Renaissance Florence*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2005, σ. 178-180.

επικαιροποιήσει τα αισθήματα αφοσίωσής του μερικούς μήνες μετά την επιστροφή του.

Οι συλλογικότητες που συγκροτεί ο Μανούτιος λαμβάνουν άλλοτε χαρακτήρα “οικουμενικό”. Με αφετηρία τα ουμανιστικά ιδεώδη της γενναιοδωρίας (*liberalitas*) και της αφοσίωσης στο κοινό καλό, ο εκδότης επινοεί δύο αντιτιθέμενα πολιτισμικά πεδία στα οποία συμπυκνώνεται και σε συμβολικό επίπεδο αναπαρίσταται η μετάβαση από τον χειρόγραφο στον έντυπο πολιτισμό με κεντρικό σημείο αναφοράς τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Για τον εκδότη η προώθηση των ελληνικών σπουδών νοηματοδοτείται ως ένα συλλογικό εγχείρημα του οποίου ενορχηστρωτής είναι ο ίδιος και το οποίο βασίζεται στη δημόσια αναγνώριση και γενναιοδωρη συνδρομή φίλων και συνεργατών. Η συλλογικότητα αυτή εξιδανικεύεται μέσω του ετεροπροσδιορισμού της έναντι άλλων κοινωνικών ομάδων οι οποίες εμφανίζονται να υπονομεύουν τον νέο, καθοριστικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η τυπογραφία, με στόχο να διατηρηθούν οι αποκλεισμοί που εξασφάλιζε η χειρόγραφη διαχείριση της γνώσης. Αναφερόμενος, για παράδειγμα, στους ευκατάστατους συλλέκτες χειρογράφων οι οποίοι δεν επιτρέπουν στον εκδότη και τους συνεργάτες του την πρόσβαση στους πολύτιμους θησαυρούς τους, ο Μανούτιος χρησιμοποιεί τον ενδιαφέροντα όρο «βιβλιοτάφοι», τον οποίο αποδίδει είτε με ελληνικούς είτε με λατινικούς χαρακτήρες. Στο αφιερωματικό σημείωμα του εκδότη προς τον βενετό πατρίκιο Daniele Renier, αναδεικνύεται με ενάργεια το ρητορικό σχήμα των φίλων και των εχθρών της διάδοσης της γνώσης στη διαπλοκή του με άλλους γνώριμους τόπους της αλδινής αυτοθεώρησης:

Ούτε έχω ανιχνεύσει σε εσένα το ελάχιστο ίχνος φθόνου για τα καλά βιβλία που εκδίδονται χάρη στην επιμονή και τον μόχθο μου, όπως έχω παρατηρήσει σε κάποιους μικρόψυχους βιβλιοτάφους (bibliotaphos) [...] και δεν έχω καμιά αμφιβολία ότι σύντομα θα πεθάνουν από τη ζήλια τους, όταν θα εκδοθεί οτιδήποτε αξιο να διαβαστεί, με την προϋπόθεση να επιβιώσω, με τη βοήθεια του Ιησού Χριστού [...] είναι περισσότεροι αυτοί που εκτιμούν το εγχείρημά μας από αυτούς που το αποδοκιμάζουν. Λαμβάνω επιστολές σχεδόν από όλους τους λόγιους που με ενθαρρύνουν να γίνω ακόμη πιο τολμηρός. Εσύ, μορφωμένη Δανιήλ, δώσε μας τη σταθερή προστασία σου, έτσι ώστε να καταστήσεις σαφές ότι ευφραίνεσαι με την πρόοδο της δημοκρατίας των γραμμάτων (republica literaria).⁶⁰

60. «Thucydides, *Histories*», ό.π., σ. 99-101. Οι ρητορικοί τόποι της μεγαλοψυ-

Οι πρωτοβουλίες του Μανούτιου να συγκροτήσει τη δική του “δημοκρατία των γραμματών” οδήγησαν στη δημιουργία της Νεακαδημίας το 1502, διακηρυγμένος στόχος της οποίας υπήρξε η προώθηση των ελληνικών σπουδών και εκδόσεων. Φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα συνυφασμένη με το πρόσωπο του εκδότη και τους στενούς συνεργάτες του αφού διαλύθηκε αμέσως μετά τον θάνατό του το 1515.⁶¹ Τα νοήματα με τα οποία ο Μανούτιος, οι συνεργάτες και φίλοι του επενδύουν αυτές τις συλλογικότητες αντλούν από γνωστά ουμανιστικά αντιστικτικά σχήματα. Η απόρριψη του σχολαστικισμού ως ένδειξη “βαρβαρισμού”⁶² και πνευματικής ένδειας που απαντά αρχικά στον Πετράρχη και στη συνέχεια σε γνωστούς ιταλούς ουμανιστές όπως ο Leonardo Bruni, ο Lorenzo Valla, ο Angelo Poliziano και ο Giovanni Pico della Mirandola,⁶³ καθίσταται αντικείμενο οικειοποίησης και στην αλδινή νοηματοδότηση της αναβίωσης των κλασικών σπουδών. Έτσι, προλογίζοντας τη *Φυσική Φιλοσοφία* του Αριστοτέλη (1497) σημειώνει ότι μελλοντικός στόχος του είναι να ιδρύσει μια ακαδημία «στην οποία θα μπορεί κανείς να αφήσει πίσω του τον βαρβαρισμό (*barbarie*) και να μελετήσει τις ελευθέρια σπουδές (*bonis litteris*)» ενώ απευθυνόμενος στον συνεργάτη του Μάρκο Μουσούρο επισημαίνει ότι

χίας και του φθόνου επανέρχονται στις αφιερώσεις του εκδότη προς τους εξίσου γενναϊόδωρους ως προς την ελεύθερη πρόσβαση στις βιβλιοθήκες τους Giovanni Calpurnio και Gian Giacomo Bardellone: «Herodotus, *Histories*» (1502) και «Hesychius, *Lexicon*» (1514), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 106, 258.

61. Από τις αλδινές εκδόσεις κυκλοφόρησε μάλιστα το “καταστατικό” της Νεακαδημίας (*Νεακαδημίας Νόμος*) γραμμένο στα ελληνικά: «Statutes of the New Academy» (1502;), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 288-293.

62. Προτιμώ να υιοθετήσω εδώ τον όρο “βαρβαρισμός” και όχι “βαρβαρότητα”, δεδομένου ότι η κριτική των ουμανιστών εναντίον του σχολαστικισμού αφορά σε ένα πρώτο επίπεδο στη χρήση της γλώσσας, παρόλο που οι επιστημολογικές, κοινωνικές και ηθικές συνδηλώσεις της αποδοκιμασίας τους είναι σαφώς ευρύτερες. Το περιεχόμενο που ο Μανούτιος δίνει στην έννοια του “βαρβαρισμού” απαιτεί, εντούτοις, περισσότερη διερεύνηση, σε σχέση με τα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκείμενα των αρχών του 16ου αιώνα στη Βενετία και αλλού.

63. Για μια σύντομη επισκόπηση της θέσης του σχολαστικισμού στην αναγεννησιακή σκέψη βλ. Q. Skinner, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης. Η Αναγέννηση - Η εποχή της Μεταρρύθμισης*, επιστημ. επιμ. Σπύρος Μαρκέτος, μετάφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2005, σ. 134-144· Jill Kraye, «The Philosophy of the Italian Renaissance», G.H.R. Parkinson (επιμ.), *The Renaissance and 17th Century Rationalism: Routledge History of Philosophy*, τ. 4, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, Routledge, 1993, σ. 15-64, κυρίως 15-24.

«είναι ευτύχημα το ότι συνδυάζεις τα ελληνικά και τα λατινικά, το ότι έχεις βαθιά γνώση και των δύο γλωσσών και βέβαια το ότι είσαι ένας τόσο μορφωμένος φιλόσοφος, όχι του είδους που αντιλαμβάνονται οι βάρβαροι (*barbari*) αλλά του είδους που εκτιμούν οι μορφωμένοι (*docti*)».⁶⁴

Επίλογος

Η μορφή του Άλδου Μανούτιου αποτέλεσε ορόσημο στην ιστορία της βενετικής τυπογραφίας. Η επιτυχία του οφείλεται στον επαγγελματισμό του, την ικανότητά του να αφογκράζεται τις ανάγκες της αγοράς, την προώθηση καινοτόμων τεχνικών, τη συνεργασία του με αξιόλογους συνεργάτες, τις καλές σχέσεις του με την κοινωνική και πολιτισμική ελίτ της Βενετίας και την ενεργή εμπλοκή του στο ουμανιστικό πρόγραμμα του ύστερου 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα. Όπως επιχείρησε να δείξει αυτή η μελέτη, η προώθηση των κλασικών γραμμάτων και ιδιαίτερα των αρχαιοελληνικών σπουδών εκ μέρους του Μανούτιου δεν βασίστηκε μόνο στο αναμφίβολα εντυπωσιακό εκδοτικό πρόγραμμά του αλλά και στην ενεργή συμμετοχή του στο συλλογικό φαντασιακό με το οποίο επένδυσε τις επιλογές και στοχεύσεις του. Αυτό κατέστη δυνατό κυρίως μέσα από τα συστηματικά και μακροσκελή προλογικά και αφιερωματικά σημειώματα των εκδόσεών του τα οποία του επέτρεψαν να οικοδομήσει τη δημόσια εικόνα του εαυτού του ως λόγιου-ουμανιστή-εκδότη. Σε αυτό το εγχείρημα ο Μανούτιος αξιοποίησε ποικιλοτρόπως και με ιδιαίτερη δεξιότητα ρητορικούς τόπους του ουμανιστικού φαντασιακού και των ιδιαίτερων μορφών που αυτό προσέλαβε στη βενετική “κρατική μυθολογία”. Τέτοιους ρητορικούς τόπους αποτέλεσαν η αναβίωση του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος, η φιλοπονία, η αφοσίωση στο δημόσιο συμφέρον, η αυτοθυσία, η ομοψυχία και η πρόταξη των ουμανιστικών σπουδών έναντι του σχολαστικού “βαρβαρισμού”. Ταυτόχρονα η αλδινή ρητορική ενδυνάμωσε υπάρχουσες ή ακόμη και επινοούσε νέες συλλογικότητες οι οποίες αποκτούσαν συνοχή μέσα από το αναγεννησιακό φαντασιακό περί αρχαίου κόσμου και επενδύονταν με νοήματα άλλοτε τοπικά, στο όνομα μιας εξιδανικευμένης “βενετικότητας”, και άλλοτε “οικουμενικά”.

Μετά τον θάνατο του Μανούτιου, το 1515, η επιχείρηση περνά στους κληρονόμους του οι οποίοι ακολουθούν τη δική τους πορεία. Τις επόμενες

64. «Aristotle, *Natural Philosophy*» (1497) και «*The Greek Rhetoricians, Volume 2*» (1509), Aldus Manutius, *The Greek Classics*, ό.π., σ. 39, 209.

δεκαετίες το βενετικό εκδοτικό τοπίο γνώρισε εντυπωσιακή ανάπτυξη, τουλάχιστον έως τα μέσα του 16ου αιώνα, όταν στο κλίμα του μετατριδεντινού Καθολικισμού οι βενετικές αρχές θα αποδεχθούν τον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων (Index) της Καθολικής Εκκλησίας με αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος της εκδοτικής παραγωγής να περιοριστεί πλέον στη θρησκευτική γραμματεία.⁶⁵ Έως τότε η βενετική εκδοτική παραγωγή διευρύνθηκε καλύπτοντας ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα θεματικών και προτιμήσεων, λόγιου ή εκλαϊκευμένου προσανατολισμού: κλασική και ουμανιστική γραμματεία, θεολογικά, λειτουργικά και νομικά κείμενα, ιστορικές και στρατιωτικές πραγματείες, ιατρικές διατριβές, μουσικές εκδόσεις, χαρτογραφία και ταξιδιωτική λογοτεχνία, ποίηση και θέατρο, κανονιστική και παιδαγωγική γραμματεία, βοηθήματα επαγγελματικής χρήσης, γραμματικές, λεξικά και αλφαβητάρια. Κάποιες από τις τάσεις που κυριάρχησαν τις δεκαετίες του 1530 και 1540 όφειλαν πολλά στους πειραματισμούς του Μανούτιου. Η δημώδης γραμματεία απέκτησε σταδιακά κύρος και δέσποσε κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, ιδιαίτερα μετά από την κυκλοφορία της πρώτης γραμματικής *Regole grammaticali della vulgar lingua* (1516) του Gian Francesco Fortunio και την πρόταξη της τοςκανικής ως “ιταλικού γλωσσικού κανόνα” από τον Pietro Bembo στο γνωστό έργο του *Prose della vulgar lingua* (1525). Η εδραίωση της δημώδους γραμματείας συνοδεύτηκε από την ευρεία υιοθέτηση των μικρόσχημων βιβλίων, συνήθως χαμηλότερης τιμής και ποιότητας, και την ενσωμάτωση στον έντυπο πολιτισμό ενός μεγαλύτερου αναγνωστικού κοινού, το οποίο περιελάμβανε πλέον περισσότερες γυναίκες και άνδρες προερχόμενους από τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα.⁶⁶ Στο απόγειο της βενετικής εκδοτικής επιχειρηματικότητας αυτών των χρόνων δημιουργούνται νέες συλλογικότητες οι οποίες αποκτούν νόημα μέσω της συμμετοχής τους σε ένα νέο “δημώδες φαντασιακό” και οι οποίες περιλαμβάνουν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Νέοι εκδότες, όπως

65. Για τις επιπτώσεις της Καθολικής Μεταρρύθμισης στη βενετική εκδοτική δραστηριότητα βλ. Amedeo Quondam, «“Mercanzia d'onore”, “Mercanzia d'utile”: produzione libraria e lavoro intellettuale a Venezia nel Cinquecento», Armando Petrucci (επιμ.), *Libri, editori e pubblico nell'Europa moderna*, Ρώμη, Laterza, 1977, σ. 53-104· ιδιαίτερα για τις επιπτώσεις της λογοκρισίας βλ. Paul Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1977.

66. Για αυτούς τους μετασχηματισμούς βλ. B. Richardson, *Print Culture in Renaissance Italy*, ό.π.

ο Gabriel Giolito de' Ferrari, ο οποίος ειδικεύτηκε στη δημόδη γραμματεία, πρωταγωνιστούν στα νέα εκδοτικά προγράμματα και διαμορφώνουν τις δικές τους κοινότητες αναγνωστών. Οι δρόμοι είναι ωστόσο συχνά κοινοί με αυτούς που χάραξε ο Μανούτιος ως προς την “παραγωγή του εαυτού”, όπως διαφαίνεται από τις επίμονες και συστηματικές απόπειρες του Giolito de' Ferrari να καλλιεργήσει μέσα από τα προλογικά και αφιερωματικά σημειώματά του μια δημόσια εικόνα που να ανταποκρίνεται όχι μόνο στα εκδοτικά αλλά και στα ευρύτερα κοινωνικά και πολιτισμικά διακυβεύματα του πρώτου μισού του 16ου αιώνα.⁶⁷

Ως προς τη θέση της κλασικής γραμματείας στο μετασχηματιζόμενο εκδοτικό τοπίο μετά τον θάνατο του Μανούτιου, ιδιαίτερα ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα παράθεμα από το έργο του πολυγράφου Nicolò Franco, το οποίο, ίσως με έναν τόνο υπερβολής, αποτυπώνει τις ραγδαίες αλλαγές που προκάλεσε η υιοθέτηση της δημόδους γλώσσας ως προς τον “εκδημοκρατισμό” της γνώσης.⁶⁸ Συμβουλευοντας τους επίδοξους βιβλιοπώλες και ανακαλώντας το αλδινό μοτίβο περί φθόνου, αν και σαφώς μετασχηματισμένο, γράφει:

Λοιπόν, αυτό που έχει σημασία είναι να γεμίσεις το βιβλιοπωλείο με όλα αυτά τα μικρά βιβλιαράκια που έχουν πλέον μεταφραστεί στη [δημόδη] γλώσσα και εξακολουθούν να μεταφράζονται από χέρι σε χέρι. Διότι οι τεχνίτες που δεν είναι και ιδιαίτερα μορφωμένοι θα θέλουν να διαβάσουν τον Πλίνιο [...] οι στρατιώτες, που δεν γνωρίζουν λατινικά,

67. Για μια αναλυτική παρουσίαση της εκδοτικής παρουσίας και δημόσιας εικόνας του Gabriel Giolito de' Ferrari μέσα από τα προλογικά και αφιερωματικά σημειώματά του βλ. Androniki Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrari, Female Readers, and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy», *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 28/4 (2004), σ. 5-32.

68. Οι λεγόμενοι “πολυγράφοι” (*poligrafi*) αντανακλούν με τον καλύτερο τρόπο τον χαρακτήρα της βενετικής εκδοτικής δραστηριότητας των δεκαετιών του 1530 και 1540. Επρόκειτο για επαγγελματίες συγγραφείς, οι οποίοι υιοθετώντας τη δημόδη γλώσσα επιδίωκαν να απευθυνθούν σε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, γράφοντας, μεταφράζοντας, διορθώνοντας ή και αντιγράφοντας έργα άλλων και εξασφαλίζοντας την επιβίωση και τη σταδιοδρομία τους κατεξοχήν από την μεγάλη ζήτηση των βιβλίων τους τα οποία συνήθως καταπιάνονταν με ζητήματα που θα μπορούσαν να έχουν ευρύτερη απήχηση και δεν απαιτούσαν υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Για μια αναλυτική παρουσίαση βλ. Claudia di Filippo Bareggi, *Il mestiere di scrivere: lavoro intellettuale e mercato librario a Venezia nel Cinquecento*, Ρώμη, Bulzoni, 1988.

θα θέλουν τους πολέμους του Αππιανού και τα απομνημονεύματα του Καίσαρα. Για να μάθουν πώς να περιούνται για σπουδαίοι, οι άρχοντες θα αγοράσουν τους βίους του Πλουτάρχου και τον Σουητώσιον. Και οι μοναχοί και οι κληρικοί θα αναζητήσουν τις επιστολές του Παύλου, το Ευαγγέλιο και τη Βίβλο. Μην δίνεις σημασία στην αποδοκιμασία των μορφωμένων για τη μεταφρασμένη ποίηση: φθονούν που οι μεταφραστές δεν γράφουν για τους λόγιους αλλά για τους απαίδευτους.⁶⁹

69. Nicolò Franco, *Dialoghi piacevolissimi*, Βενετία, Francesco Zuliani & Giovanni Cerutto, 1593 (α' έκδοση 1539), ff. 112r-v.

SUMMARY

Androniki Dialeti, *Conquering the book market in early modern Venice: Aldus Manutius' editorial practices and self-fashioning*

The article aims at a better understanding of the editorial practices and strategies that Aldus Manutius adopted to establish himself as a humanist publisher in the printing and intellectual milieu of early modern Venice. It focuses on Manutius' prefaces and dedications in his editions of the Greek classics and examines how the publisher appropriated and further developed well-known humanist topoi (admiration for the classical past and the pursuit of its material remnants, generosity and dedication to the common good, industriousness), in order to share the ideals that contemporary Venetian patricians espoused and to establish himself in the social and intellectual networks of the elite. The study argues that although scholarship has long ago offered a thoughtful exploration of Manutius' publishing activity, innovative printing techniques and business strategy, collaborations and financial management, less is known about the publisher's attentively constructed self-image. It approaches Manutius' texts primarily as cultural artifacts for the publisher's self-fashioning in relation to the mythology of the Venetian state and the contemporary imagined communities of the learned elite.